

Llocs de memòria del passat i del present construïts en un Xile en resistència¹

Isabel Piper-Shafir

Psicòloga social

És doctora en Psicologia Social per la Universitat Autònoma de Barcelona. Coordina el Programa Psicologia Social de la Memòria de la Universitat de Xile i el Grup de Treball de Memòries Col·lectives i Pràctiques de Resistència del Consell Latinoamericà de Ciències Socials (CLACSO). És membre del Comitè Directiu de CLACSO i investigadora en el camp de les memòries col·lectives i la seva relació amb violències polítiques, gènere i resistències a Xile.

Resum

Aquest article afirma que al Xile actual —que viu una rebel·lió popular iniciada l'octubre de 2019 i que, per tant, compleix ja un any de durada— hi ha un ús memorial important de l'espai públic a través de pràctiques que apel·len a estratègies utilitzades per recordar les violències de l'Estat exercides durant la dictadura. Tanmateix, aquestes no són una mera reproducció, sinó pràctiques de reapropiació d'imaginari, símbols i estètiques que condensen el passat i el present. S'argumenta que, mentre els llocs de memòria de la dictadura cívic-militar de Pinochet se centren en el record de les víctimes de violacions dels drets humans, aquells construïts en el marc de la rebel·lió iniciada l'octubre de 2019 destaquen les accions de resistència davant un passat i un present opressiu i violents. L'article posa en diàleg aquests dos tipus de llocs destacant algunes de les seves semblances i diferències.

#ParaulesClau

#Llocs de memòria #Violència política
 #Rebel·lió #Xile
 #Resistències

¹ Aquest text s'ha construït a partir dels resultats obtinguts al projecte Fondecyt Regular Núm. 1181493 *Memòries polítiques que activistes de diferents generacions construeixen sobre la politització de la societat xilena en el passat recent.*

Llocs de Memòria en Resistència

L'octubre de 2019 neix a Xile una forta rebel·lió popular en contra de les diferents expressions que configuren el model neoliberal. Si bé es protesta contra elements específics, si analitzem les mobilitzacions en el seu conjunt es pot afirmar que es relacionen amb la crisi d'aquest model, amb les enormes desigualtats i la precarietat que aquest model produeix, com també amb les limitacions a la sobirania popular de la democràcia postdictatorial.

Mauricio Fredes va morir el 27 de desembre del 2019 de resultes de la violència exercida en contra d'aquells que participen a la rebel·lió. En fugir d'un carro llança aigua, Mauricio va caure en una fossa de la companyia d'electricitat que contenia aigua procedent d'aquest mateix carro i també cables energitzats. Alguns testimonis relaten que membres de la policia van continuar llançant bombes lacrimògenes i aigua en direcció a aquesta fossa, inundant-la i impedit el rescat del noi.

El jove participava a la 'Primera Línia', que és la forma en què es designa aquells/es que —proveïts/des d'escuts encanteri, fets per exemple amb tapes de clavegueram, trossos de fusta, cubells de llauna o d'altres objectes— se situen entre la policia i els/les manifestants per aturar les bales, balins, perdigons, bombes lacrimògenes i altres objectes de repressió. Resisteixen frontalment gràcies a aquesta i d'altres accions, construïnt amb els seus cossos una barrera que possibilita l'avançament de la manifestació, com a mínim mentre aconseguïen aturar l'investida de la violència policial.

Després de la mort del Mauricio, alguns manifestants van construir al lloc dels fets un memorial precios. El marcatge d'aquest espai és significatiu no només perquè recorda aquesta pèrdua, sinó perquè se situa a l'epicentre de les accions de la 'Primera Línia' on, cada dia, durant mesos, es va oposar resistència a la policia.² Tant en la seva estètica com en els elements que el conformen i els significats que expressa, el memorial és una pràctica de memòria en què es condensen estratègies que han estat utilitzades per recordar els crims de la dictadura cívica militar de Pinochet (1973-1990) i d'altres que responen al context actual d'una societat xilena en rebel·lia. El memorial va patir nombroses transformacions. D'una banda, perquè va ser destruït diverses vegades per la policia i tornat a construir pels

² Les manifestacions massives al centre de la ciutat es van suspendre cap a finals del mes de març de resultes de la pandèmia de la COVID-19 del 2020. Un any més tard, quan es compleix un any de la revolta, es comencen a desenvolupar novament.

“El memorial és una pràctica de memòria en què es condensen estratègies que han estat utilitzades per recordar els crims de la dictadura cívica militar de Pinochet (1973-1990) i d'altres que responen al context actual d'una societat xilena en rebel·lia”

manifestants i, d'una altra, perquè va ser construït i reconstruït col·lectivament mitjançant accions espontànies i va anar adquirint la seva forma a través de diferents intervencions i objectes simbòlics de la manifestació aportats pels centenars de persones que s'hi acostaven durant cada jornada de protesta. Al principi es va crear un marc de fusta envoltant la fossa —la qual va ser posteriorment tapiada per les autoritats, que van retirar el marc i els objectes que hi havia a dins—,

Imatge núm. 1 Memorial en record de Mauricio Fredes, ubicat a la cantonada de l'avinguda Alameda del Libertador Bernardo O'Higgins i el carrer Irene Morales. Santiago de Xile. Font: Isabel Piper Shafir.

Imatge núm. 2 Memorial en record de Mauricio Fredes, ubicat a la cantonada de l'avinguda Alameda del Libertador Bernardo O'Higgins i el carrer Irene Morales. Santiago de Xile. Font: Isabel Piper Shafir.

es van pintar grafitis clamant justícia, es van deixar flors, es van encendre espelmes i es van lluir banderes, banderins i mocadors utilitzats amb freqüència durant la rebel·lió. Tot això es pot observar a la **Imatge núm. 1**, mentre que, a la **Imatge núm. 2**, el lloc es veu diferent. Aquest cop les pintades fan referència explícita a Mauricio Fredes, a la 'Primera Línia' i a objectes propis de records mortuoris, com ara espelmes i flors, però també se n'afegeixen d'altres que mostren allò que està passant actualment en aquest i a d'altres llocs del país, i que són una mostra de la repressió política que s'està vivint, com per exemple casquets de bombes lacrimògenes, de bales i balins.

Així mateix, s'exposen elements de defensa utilitzats per membres de la 'Primera Línia', com l'escut encanteri, ulleres antibalins, cascos i caputxes. A través d'aquests i altres elements, el lloc es va transformar no només en un memorial recordatori de la violència policial i de la mort d'un company, sinó també en un símbol de la resistència. Si bé va ser una de les primeres marques recordatòries de la rebel·lió que l'autoritat va destruir quan van començar les restriccions per la pandèmia, caldrà veure si serà novament reconstruït, i de quina manera, ara que comencen novament les manifestacions massives.

El memorial a Mauricio Fredes és un cas que mostra clarament dues idees que desenvoluparé en aquest article. La primera d'elles és que a la rebel·lió d'octubre de 2019 a Xile es produeix un ús memorial important de l'espai públic a través de pràctiques que apelen a estratègies utilitzades per recordar les violències de l'Estat exercides durant la dictadura, però que no es limiten a una simple reproducció. Es tracta d'una reapropiació d'imaginari, símbols i estètiques que condensen el passat i el present. En segon lloc, argumentaré que mentre els llocs de memòria de la dictadura se centren en el record de les víctimes de violacions dels drets humans, aquells construïts en el marc de la rebel·lió destaquen les accions de resistència davant un passat i un present opressius i violents. Amb la sigla LMD (Llocs de Memòria de la Dictadura) em referiré a aquells espais l'objectiu principal dels quals és recordar la violència i/o les víctimes de la dictadura, i amb LMR (Llocs de Memòria en Resistència) a aquells construïts actualment, en el marc de la rebel·lió iniciada l'octubre del 2019.

“Mentre els llocs de memòria de la dictadura se centren en el record de les víctimes de violacions dels drets humans, aquells construïts en el marc de la rebel·lió destaquen les accions de resistència davant un passat i un present opressius i violents”

Llocs de Memòria de la Dictadura

La construcció de llocs de memòria —entenent-los com espais on i amb els quals es recorda— forma part de les estratègies de gestió del passat dels dispositius transicionals mitjançant els quals es construeix un relat sobre aquells conflictes que es vol deixar enrere.³ A través d'aquests llocs, i mitjançant accions materials i simbòliques, les administracions i/o les organitzacions socials que els promouen i gestionen volen reconstruir i mostrar la violència del passat recent i possibilitar que la memòria esdevingui un aprenentatge col·lectiu d'allò que no ha de tornar a passar.⁴

Amb l'objectiu d'interpel·lar la ciutadania a recordar aquesta violència, s'organitzen espais que operen com escenaris d'enunciació d'un guió preestablert i de realització de diverses accions de memòria que solen estar al servei d'aquest relat. Els símbols i les materialitats que conformen cada lloc s'organitzen de manera a compondre una lectura determinada del passat, contribuint així a establir una narració que pugna per adquirir l'estatus de veritat.⁵

3 CASTILLEJO, A. (ed.). *La Il·lusió de la Justícia Transicional: Perspectives des del Sud Global*. Bogotá: Ed. Universitat dels Andes, 2017; PIPER SHAFIR, I.; VÉLEZ MAYA, M. "Continuïtats i discontinuïtats de la violència política en la transició a la democràcia a Xile". *Papeles del CEIC. International Journal on Collective Identity Research* [pendent de publicació]. Universitat del País Basc.

4 *Informe de la Comisión Nacional sobre Prisión Política y Tortura* (Valech 1) [en línia]. Ministerio del Interior, Comisión Nacional sobre Prisión Política y Tortura, 2005. <<http://bibliotecadigital.indh.cl/handle/123456789/455>> [Consulta: 15 d'octubre de 2020].

5 MONTENEGRO MARTÍNEZ, M.; PIPER SHAFIR, I.; FERNÁNDEZ DROGUETT, R.; SEPÚLVEDA GALEAS, M. "Experien-

La versió dels fets que s'ofereix és aquella construïda des del punt de vista de qui promou o gestiona el lloc, i aquest tant pot ser l'Estat, un govern local o —com sol passar en el cas de Xile— les organitzacions de víctimes de les violacions dels drets humans. Es vol que els llocs siguin permanents, i per a això el seu missatge es plasma en elements que, amb diferents formes i materialitats —objectes, símbols, llistats de noms, imatges, etc.—, es disposen per promoure una memòria. Tanmateix, és important considerar que malgrat la intenció dels/de les autors/es i gestors/es de transmetre un relat determinat, aquest pot i sol ser sotmès a interpretacions diverses i canviants per part d'aquells que el visiten. El resultat final sorgeix d'una experiència amb l'espai en la qual els significats sobre el passat s'enllacen amb els significats sobre el lloc, amb els afectes que aquest

“A través d'aquests llocs, i mitjançant accions materials i simbòliques, les administracions i/o les organitzacions socials que els promouen i gestionen volen reconstruir i mostrar la violència del passat recent i possibilitar que la memòria esdevingui un aprenentatge col·lectiu d'allò que no ha de tornar a passar”

ce and Materiality at Places of Collective Memory in Chile” [en línia]. *Universitas Psychologica*, vol.14, núm. 5, p.1723-1734. <<http://www.scielo.org.co/pdf/rups/v14nspe5/v14nspe5a15.pdf>> [Consulta: 18 d'octubre de 2020].

promou i amb els marcs sociohistòrics d'interpretació.

A la nostra recerca entorn de llocs de memòria a Xile⁶ hem observat l'ús reiterat d'elements, símbols i imatges que configuren un discurs sobre el passat articulat entorn de la violència de la dictadura, els danys i el patiment que aquesta va comportar, i les seves víctimes directes. Aquesta memòria s'exposa com la versió consensuada i definitiva sobre el passat, promovent el tancament del relat entorn d'una narrativa que fixa sentits del passat. Es transforma en un guió que sol organitzar-se entorn d'un relat comú que recorda les violacions dels drets humans en un període determinat —en el cas xilè, la dictadura—, i entorn de les seves víctimes, que tenen el rol d'actor/actriu principal.

La centralitat de les memòries de les víctimes i el seu patiment no és un problema en ell mateix, però sí ho és la pretensió de construir una narrativa universal i permanent a través de la qual el dret a la memòria es clausura en continguts específics, deixant fora, o com a mínim eclipsant, d'altres memòries, com aquelles que es refereixen a pràctiques de resistència o a processos històrics que s'escapen dels límits temporals establerts, com ara la Unitat Popular o la transició a la democràcia.

La majoria d'aquests llocs no sorgeixen d'accions espontànies, almenys aquells que romanen en el temps i són utilitzats activament per fer memòria a través de diferents tipus d'accions.⁷ El procés a

6 La descripció i els resultats d'aquesta recerca es poden consultar a la pàgina web del Programa de Psicologia Social de la Memòria: www.memoriasocial.cl

7 Faig aquest aclariment atès que existeixen llocs que són efímers i que responen a accions espontànies que sorgeixen en el marc d'alguna commemoració, esdeveni-

través del qual esdevenen espais de record sol ser llarg i inclou planificacions, negociacions i debats que abasten dimensions polítiques, culturals, jurídiques i institucionals. Pràcticament tots els LMD que hi ha a Xile tenen el seu origen en les reivindicacions i els esforços d'organitzacions socials vinculades a la defensa dels drets humans.

El procés de recuperació d'un espai i la discussió entorn de què fer i on fer-ho implica un diàleg i, en moltes ocasions, la confrontació entre maneres diferents de fer memòria i versions diferents sobre el passat. Els grups implicats s'han de posar d'acord entre ells i, alhora, amb els organismes de l'Estat per consensuar finalment el projecte que es durà a terme.⁸ És per això que, encara que els LMD siguin una iniciativa d'organitzacions socials, i l'Estat no hi tingui una participació activa ni suposi un suport significatiu, mai no és absent del tot.

El relat que finalment es va plasmar en aquest lloc va ser aquell que va guanyar aquesta 'batalla per a la memòria', instal·lant-se com un discurs unificat que desdibuixa les diferències tant en les interpretacions del passat com dels subjectes involucrats, els quals queden emmarcats sota la figura de la víctima.⁹ El seu missatge invoca valors universals sovint desvinculats de les dimensions socials i polítiques, en què destaca el consens moral promogut pel patiment de les víctimes. Aquestes últimes són recordades per haver patit la violència homogeneïtzant les seves veus en una

“El relat que finalment es va plasmar en aquest lloc va ser aquell que va guanyar aquesta 'batalla per a la memòria', instal·lant-se com un discurs unificat que desdibuixa les diferències tant en les interpretacions del passat com dels subjectes involucrats, els quals queden emmarcats sota la figura de la víctima”

versió comuna, i silenciant o eclipsant les lluites en què van participar.

Si bé aquests llocs es construeixen moltes vegades amb la voluntat de ser espais de resistència, solen promoure interpretacions del passat centrades en les experiències del dolor i la por, deixant fora, totalment o parcial, records i reflexions sobre les pràctiques esmentades. Quelcom semblant passa amb els límits temporals d'un relat que sol centrar-se en la denúncia de les violacions dels drets humans perpetrades durant la dictadura. Si bé tots els llocs destaquen inicialment la importància d'articular aquest passat amb la violència d'Estat del present, són pocs els que tradueixen aquesta declaració en accions clares i amb un impacte polític.

Encara que els LMD són diversos entre ells, un element comú important és la tria del seu emplaçament. Això sol començar amb la marcació i la lluita per recuperar els espais en què s'han produït situacions de violència, com ara execucions, o que s'han utilitzat

com a centres de detenció, tortura o extermini. Es vol marcar el lloc amb l'objectiu de conservar la seva història, fer-la visible i transmetre-la, amb la finalitat de recordar els horrors comesos, assenyalant al món que allò no hauria de tornar a passar. És el que s'ha anomenat 'cultura del mai més' que doni 'garanties de no repetició'.¹⁰

Ara, quan es compleixen trenta anys de la sortida de Pinochet del govern del país, i després de tants anys de lluites per la memòria, de construcció, gestió i defensa dels llocs on aquesta es desenvolupa, cal preguntar-se què va passar amb aquest horitzó pel qual es va lluitar amb força, què va passar amb les garanties de no repetició. La violència exercida per l'Estat davant la rebel·lió d'octubre va mostrar clarament la fragilitat d'aquest 'mai més' per al qual tant van treballar els LMD.

Llocs de Memòria de la Dictadura a la rebel·lió d'octubre

La transició no va acabar amb les violacions dels drets humans. La violència repressiva, exercida com a Terrorisme d'Estat durant la dictadura, troba als anys noranta una institucionalitat que li permet funcionar còmodament en democràcia. És per això que, si bé no sorprèn que la rebel·lió d'octubre del 2019 sigui reprimida, sí ho fa la violència desmesurada amb la qual això es produeix i la seva enorme impunitat.

El mes d'octubre, les ciutats es van omplir de militars per defensar 'l'ordre' alterat per les protestes. La presència de tancs, militars i armes de guerra ocupant els carrers, el toc de queda, el so d'helicòpters, la policia disparant i torturant, les

ment local o protesta, com per exemple els murals. Podríem esmentar també les *animitas* (altars populars dedicats a aquelles persones que han perdut la vida en un lloc determinat), i tots aquells espais o objectes utilitzats per fer memòria.

⁸ PIPER SHAFIR, I. y HEVIA JORDAN, E. *Espacio y recuerdo. Archipiélagos de memoria en Santiago de Chile*. Santiago de Chile: Ed. OchoLibros, 2012.

⁹ *Ibidem*

¹⁰ *Ibidem*

detencions arbitràries i un saldo de centenars de ferits/des, mutilats/des i morts/es, van ser la resposta de l'Estat. Malgrat la por que això provoca i les memòries de la Dictadura que evoca, les manifestacions van continuar, com també les violacions massives i sistemàtiques dels drets humans.

Segons les dades de l'Institut Nacional dels Drets Humans (INDH) —molt conservador en els seus registres—, entre el 18 d'octubre de 2019 i el 18 de març de 2020¹¹ —dia en què es va declarar l'estat d'excepció per la pandèmia de la COVID-19— es van presentar 3.023 querelles judicials per violacions dels drets humans.

¹¹ Font: Institut Nacional de Drets Humans. <<https://www.indh.cl/>> [Consulta: 18 d'octubre de 2020].

“Entre el 18 d'octubre de 2019 i el 18 de març de 2020 —dia en què es va declarar l'estat d'excepció per la pandèmia de la COVID-19— es van presentar 3.023 querelles judicials per violacions dels drets humans”

La majoria de les organitzacions de drets humans que gestionen LMD, acostumades a parlar més de la violència política del passat que la del present, són interpel·lades a ocupar un rol actiu en defensa del dret a la manifestació, d'una banda, i de les víctimes de la violència exercida per l'Estat, de l'altra. Alguns d'aquests llocs van esdevenir espais actius de resistència i de suport a les mobilitzacions. *Londres 38 espacios de memoria*, situat a un antic centre de repressió i extermini al bell mig de la ciutat de Santiago, va tancar les seves portes als visitants per

esdevenir un centre d'atenció a les persones ferides de resultes de la persecució policial en el marc de les manifestacions. *La Casa José Domingo Cañas*, construïda igualment en un antic centre de detenció i tortures, va donar continuïtat a la seva feina de defensa del dret a la manifestació organitzant missions d'observació que sistematitzen informació i denuncien l'abús i la repressió policial, donant suport a les persones detingudes i/o ferides, i acompanyant-les als centres de salut. *El Parque Cultural de Valparaíso*, antiga presó pública i principal centre de detenció i

imatge núm. 3 Sopar de Nadal autogestionat i lliure a la Plaça Dignidad, organitzat en oposició al consumisme propi d'aquesta festivitat i en suport a aquells que lluiten en la rebel·lió. Santiago de Xile. Font: Isabel Piper Shafir.

Imatge núm. 4 Concert de trompetes a la plaça Dignidad. Santiago de Xile.
Font: Isabel Piper Shafir.

interrogatori de la regió durant la dictadura, es va posar a disposició de les comunitats amb la programació d'autocures i dinàmiques per a infants, organitzant centenars de reunions i assemblees territorials, entre d'altres. A més, aquests i altres LMD —com per exemple el *Parque por la Paz Vila Grimaldi*, el Museu Nacional de la Memoria y los Derechos Humanos— van organitzar esdeveniments de denúncia, debat i reflexió sobre la rebel·lió, com també xarxes de suport i solidaritat amb els seus presos/es i les víctimes de la violència policial. Moltes d'aquestes activitats s'han continuat organitzant de manera virtual durant el llarg confinament viscut per la pandèmia, ja de set mesos.

Els crims han estat negats pel govern de Sebastián Piñera, el qual, un any més tard, continua donant un suport ferm i reiterat a la policia i a la seva actuació. En aquest context de polarització, en què s'enfronten la denúncia de la violència política d'Estat i la seva negació, ressorgeix amb força el negacionisme dels crims de la dictadura, acompanyat de freqüents i fortes agressions a LMD. Entre el 27 d'octubre de 2019 i el 12 de març de 2020, la Xarxa de Llocs de Memòria denuncia 26 atacs, la qual cosa demostra clarament el valor que aquests llocs ocupen a les batalles per la memòria i la importància de guanyar-les per hegemonitzar el present. Aquests llocs són agredits perquè operen com una prova dels crims de la dictadura.

Usos memorials de l'espai públic al Xile rebel

Des dels seus inicis, la rebel·lió d'octubre va ocupar massivament l'espai públic i ho va fer en clau de memòria. Al caliu de la rebel·lia, avingudes, carrers, places, símbols i monuments són apropiats i resignificats d'acord amb diverses accions de resistència, mostrant una cultura de memorialització que filtra les pràctiques polítiques.

Considerant que és un procés nou, encara en desenvolupament, i intervingut per llargs mesos de confinament, proposaré, de manera inicial i provisional, alguns dels sentits en què s'articulen memòria i espai al context xilè actual, en una rebel·lió que ha complert ja un any de durada, destacant algunes similituds i diferències que existeixen entre aquests i els LMD als quals he fet referència anteriorment. Voldria aclarir que aquestes idees sorgeixen de la meua pròpia experiència de participació i observació a les mobilitzacions, com també dels debats i les discussions que s'han suscitat durant aquests mesos, i del seguiment de les xarxes socials i les notícies de la premsa independent. Cal tenir en compte que visc i participo a la ciutat de Santiago, específicament al seu centre urbà, i per tant la majoria de les meves referències fan al·lusió a allò que s'esdevé a la capital del país.

L'antiga plaça Baquedano és un lloc emblemàtic del centre de la ciutat. Es tracta d'una glorieta o rotonda en què s'erigeix un monument al General Baquedano, conegut per dirigir un seguit de batalles cruentes i violentes contra el poble maputxe al sud de Xile, i contra el poble peruà a la frontera nord. A mitjans del segle XIX va jugar un rol important en la sufocació de diversos intents de rebel·lió. El seu

monument va ser inaugurat pel dictador Carlos Ibáñez del Campo el 1928. Considerant aquests antecedents, no és sorprenent que l'ús d'aquest espai com a centre de la protesta hagi començat amb l'intent de tirar a terra l'estàtua, i la posterior intervenció i apropiació d'aquest espai com a símbol de la protesta i de l'anomenada 'zona zero' de la resistència, passant a ser anomenada plaça Dignidad (Imatges núm. 3 i 4).

Pràcticament cada dia durant els primers mesos, i cada divendres en començar les vacances del mes de gener de 2020, centenars, i en ocasions milers de persones, arriben a la plaça per protestar. Amb l'objectiu d'impedir les manifestacions, la policia bloqueja l'accés a aquesta ubicació atacant violentament aquells que intenten

“La zona zero ha estat escenari de mutilació i mort, però també de celebració, de protesta, de cultura i de solidaritat. La plaça Dignidad és una de les icones de la rebel·lió d'octubre”

arribar-hi. Després de fortes resistències, els i les manifestants solen *recuperar* la plaça per, tot just en aquell moment, bloquejar el trànsit de vehicles i crear les condicions necessàries per dur a terme diverses accions de protesta. La recuperació i l'ús ciutadà de la plaça i

els seus voltants va esdevenir un objecte de lluita en un espai reconegut i sentit com a propi per la ciutadania. És un espai de protesta i enfrontament en què tots i totes hem patit alguna forma de repressió. La zona zero ha estat escenari de mutilació i mort, però també de celebració, de protesta, de cultura i de solidaritat. La plaça Dignidad és una de les icones de la rebel·lió d'octubre, i quelcom semblant s'ha produït a d'altres ciutats de Xile.

Les autoritats han esborrat en moltes ocasions els senyals de l'ocupació de la plaça i del seu monument, en una batalla per l'assenyalament i la marcatge memorial del lloc. Tanmateix, n'hi ha prou que aquesta sigui recuperada perquè els i les manifestants tornin a intervenir-la, mostrant que ara és la plaça del poble.

Imatge núm. 5 Altar del poble. Intervenció realitzada al GAM. Santiago de Xile. Font: Isabel Piper Shafir.

Imatge núm.6 Imatge d'una dona lluitadora amb llegenda feminista, al mur del GAM. Darrere, semiculta per aquesta imatge, s'observa la del Camilo Catrillanca. Santiago de Xile. Font: Isabel Piper Shafir.

La intervenció memorial dels espais s'observa arreu del centre de la ciutat. Es pot assenyalar, per exemple, el mur del Centre Cultural Gabriela Mistral (GAM), anomenat recentment *La Galería del Pueblo*. Tal com es pot observar a les **Imatges núm. 5 i 6**, aquests han estat intervinguts amb símbols que condensen passat i present, violències i resistències, morts i triomfs, conformant un lloc de memòria dens en significats que s'utilitza, entre d'altres, com a lloc de trobada, d'atenció als ferits i com a escenari d'accions commemoratives.

El GAM intervingut resulta molt cridaner, tant per la gran quantitat d'elements que l'integren —pintades, fotos, objectes, cartells amb colors i estètiques molt

variades, llegendes i d'altres—, com per la seva diversitat en tipus, formes, colors i registres. Vist en el seu conjunt produeix un relat complex, divers, habitat per una pluralitat de subjectes i que articula diferents lluites, com ara les feministes, indigenistes i de drets humans, entre d'altres. S'utilitzen elements que formen part de la tradició memorial dels LMD, com són els llistats de noms de víctimes i les imatges dels seus rostres acompanyades de crides a la justícia i la veritat, i figures emblemàtiques com Salvador Allende, Violeta Parra i Víctor Jara. Tanmateix, totes aquestes estratègies de memorialització són reapropiades mitjançant estètiques que no corresponen als seus usos memorials habituals.

Una d'aquestes intervencions és l'anomenat *Árbol de la Vida*. És la imatge d'un arbre sagrat que porta escrit els noms dels i les detinguts/des desapareguts/des durant la dictadura, apel·lant referencialment als murs de noms que se solen construir en la seva memòria. Al seu cantó va prendre forma una mena d'altar, també amb els noms de víctimes, però en aquesta ocasió mortes i desaparegudes en democràcia, conformat també per ofrenes i elements propis de les cultures populars i indígenes de l'Amèrica Llatina.

A diferència de la majoria dels LMD, aquest espai mostra una forta obertura i articulació entre diferents lluites. A la **Imatge núm. 6** s'observa una dona resistent que participa a les accions de la

‘Primera Línia’, acompanyada d’una llegenda que cita les paraules de la reconeguda *performance* feminista del col·lectiu Les Tesis: “L’Estat opressor és un mascle violador”. Tapat parcialment per aquesta imatge, s’observa un cartell amb el rostre de Camilo Catrillanca, comuner maputxe assassinat el 2018, en referència a la lluita del poble maputxe.

“La memòria és un camp en conflicte en què pugnen per establir-se versions del passat que legitimen, o no, certs valors presents i possibilitats futures”

Una tercera articulació entre memòria i espai es produeix en la marcació de llocs on van ser agredits i/o assassinats participants a la protesta. Un exemple d’això és el memorial en record de Mauricio Fredes, explicat a la primera part d’aquest article.

Llocs de memòria del passat i del present

Al Xile de la rebel·lió ens trobem amb la construcció i l’ús de llocs de memòria que, en molts sentits, ens recorden els espais de record de la dictadura. Tanmateix, és possible distingir alguns aspectes en què aquests nous llocs, els Llocs de Memòria en Resistència (LMR), es diferencien dels LMD. Tancaré aquest article enumerant algunes d’aquestes diferències, en la investigació de les quals crec que cal aprofundir.

• Són llocs espontanis i canviants: el procés de construcció, gestió, cura i ús dels LMR no

respon a l’acció planificada d’una o més organitzacions formals, com sí ho fa en el cas dels LMD. Són producte d’una acció coordinada però espontània d’una diversitat d’actors/actrius socials que s’apropien dels espais intervenint-los de manera incessant, modificant-los en els seus usos i fins i tot reconstruint-los quan són destruïts o esborrats per les autoritats i/o la policia, sense pretendre seguir un guió predeterminat.

• Són diversos i plurals: els LMR no presenten un discurs unificat sinó la coexistència d’una pluralitat de veus i subjectes. No promouen interpretacions guionitzades d’un relat preestablert, sinó que constitueixen memòries obertes i en transformació constant. No agrupen els subjectes sota una veu única, com és el cas de les víctimes als LMD, sinó que estan conformats per subjectes plurals i diversos.

• Són efímers: no tenen vocació de permanència en el temps. Són llocs que se saben temporals i canviants, construïts amb elements d’ús quotidià i que són reemplaçats per d’altres de nous quan són destruïts o desmantellats. Formen part activa d’una intensa batalla per la memòria que els fa aparèixer i desaparèixer de manera incessant.

• Són autogestionats: són producte de pràctiques de resistència que es donen en confrontació total al poder o bé en la seva lateralitat.¹² No existeix cap procés de diàleg o negociació amb l’Estat respecte d’aquests llocs. No es demana permís per a la seva construcció sinó que són producte de l’ocupació i l’apropiació de l’espai. Tampoc no es demana finançament ni suport de cap tipus.

• Construeixen memòries resistents: són llocs que volen recordar les pràctiques de resistències que s’estan desenvolupant actualment, en diàleg i articulació amb lluites polítiques del passat. Si bé fan referència al dolor, la mort i les víctimes de la violència, destaquen el context de resistència en què es van produir els fets, fent una crida a continuar amb la rebel·lió. El seu emplaçament no es restringeix a llocs en què es va exercir la repressió, sinó que són assenyalaments d’espais de resistència.

Per acabar, voldria assenyalar que la memòria és un camp en conflicte en què pugnen per establir-se versions del passat que legitimen, o no, certs valors presents i possibilitats futures. Els objectes i espais formen part d’aquest conflicte, i la seva anàlisi ha de considerar els sentits que promou sobre allò que vam ser, allò que som i allò que podem ser com a societat. És important reflexionar críticament entorn de l’impacte que els LMD han tingut a les lluites per a la defensa dels drets humans, atès que l’actualitat de la repressió política avui a Xile és una mostra que els objectius de ‘garanties de no repetició’ i ‘mai més’ no es van assolir. Els LMR ens mostren d’altres possibilitats que hem d’observar i analitzar. Ens ensenyen que l’espai és un actor social amb el qual construir les nostres memòries, i no un receptacle de records ni la prova material de l’objectivitat d’una història. Ens assenyalen la importància de l’obertura, la pluralitat i l’apropiació d’aquests llocs, la qual cosa contribueix a fer-ne espais complexos, polisèmics i canviants. Ens mostren la importància de construir llocs de memòria que participin de les resistències sense travar-se en el dolor i la derrota. ■

¹² PIPER SHAFIR, I. y HEVIA JORDAN, E. *Op. cit.*